

МОБИНГ У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Велибор Палић

Дефендологија центар за безбједносна,
социолошка и криминолошка истраживања, Бањалука, БиХ

Желимир Кешетовић

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

У раду аутори покушавају да одговоре на следеће хипотетичко питање: ако је мобинг као вид насилне комуникације присутан у животињском свету и ако се слични обрасци понашања уочавају у људском друштву на нивоу микродруштвених група, да ли је он присутан и у макродруштвеним групама или, прецизније, у међународним односима? Након идентификовања одређених сличности у обрасцима понашања аутори указују на могућност да синтагма *мобинг у међународним односима* нађе своје место у политиколошкој и социолошко-психолошкој литератури. Истраживање је теоријско и не позива се на конкретне емпиријске чињенице из праксе међународних односа. Тезу да је могуће прихватити наведени појам потребно је поткрепити емпиријским истраживањима, а овај рад може да послужи као хипотетички оквир за таква истраживања.

Кључне речи: *мобинг, међународни односи, моћ, агресивност, нетичка комуникација*

Увод

Појам мобинг или психолошко злостављање, малтретирање појединца од стране групе, релативно је нов појам у друштвеним наукама. У Европи га је први употребио шведски психолог Хајнц Лајман (*Heinz Leyman*) почетком 80-тих година XX века,¹ означавајући њиме одређена понашања на радном месту, где једна особа или група систематски психички злоставља и понижава другу особу (жртву), ради угрожавања њеног људског достојанства, части и угледа, све до одласка жртве са радног места.² У међувремену, од када је уведен у стручну и научну литературу, мобинг је често коришћен термин у социјално-психолошким истраживањима радне средине, медицине рада и законодавству. Покушај правилног разумевања појма мобинг отвара многе дилеме психолошке, социолошке и правне природе. Разлог је што је увођењем у теорију и праксу пој-

¹ Инспириран порастом агресивног понашања међу ученицима у школама и проблемима које је такво понашање изазивало у широј социјалној средини, Лајман је отпочео са систематским научним истраживањем ове појаве, ширећи његов садржајни оквир и на друге друштвене услове – радна места и сл. Упореди: Ståle Einarsen, Helge Hoel, Dieter Zapf, Cary L. Cooper (eds), *Bullying and Emotional Abuse in the Workplace: International Perspectives in Research and Practice*, New York Taylor & Francis, 2002, Preface, pp. xiii.

² Elvira Koić, Pavo Filaković, Lana Mužinić, Marija Matek, Snježana Vondraček, "Mobing", *Rad i sigurnost*, vol. 7, br. 1, 2003, str. 1.

ма мобинг, феномена старог колико и људски род, он добио ново значење и димензију у савременом друштву. Лајман је термин мобинг преузео од Конрада Лоренца који га је користио да означи понашање неких врста животиња које се удружују и у групи нападају свог природног непријатеља где год да га сретну.³ Слично понашање људи Лајман је назвао мобингом.⁴ Ако су тзв. мобинг обрасци понашања присутни у животињском свету, а Лајман је уочио исте обрасце понашања у микро- друштвеним групама, тј. у радној средини, поставља се питање да ли су такви облици понашања присутни на макронивоу (макродруштвеним групама), односно у међународним односима, које су последице таквих понашања и да ли жртве таквих понашања уживају адекватну правну заштиту?

Оправдано се може поставити питање да ли је уопште могуће извршити аналогiju између злостављања у микродруштвеним групама и насиља, било директног или индиректног у односима између макродруштвених групама. Да ли је уопште покушај било каквог упоређивања методолошки утемељен, првенствено због сложености природе међународних односа и бројних друштвених чинилаца који тим односима дају одређени политички и економски дискурс. Могло би се и прокоментарисати да је оваква симплификација сложене материје као што су међународни односи недопустива. Међутим, треба подсетити да је појам *мобинг* изворно изведен по аналогiji из животињског света, да су уочени слични обрасци са понашањима у друштву, и да је тај појам широко прихваћен у савременој литератури. Ако је та аналогija могућа и општеприхваћена, зашто је не би било могуће применити на људско друштво, само на групе које су структурално и функционално различите? Следећи логику аналогije може се уочити да су присутни слични обрасци понашања у савременим међународним односима, такође и у онима који су обележили претходне векове људске историје, са одређеним моделима понашања у животињском свету. Стара кинеска мудрост која каже да све животињско постоји у човеку, али све људско не постоји у животињи, сликовито поткрепљује наведену хипотезу.⁵ Неоправдано је и погрешно супротстављати биолошко друштвеном и културном. *Друштвено понашање није ништа друго него један од бројних облика биолошког понашања човека, посебни видови једног општијег биолошког феномена.*⁶ Наравно, исто је тако погрешно користити непосредне аналогije између природе и друштва. Ово истраживање је теоријско и не користи чињенице из савремених међународних односа, нити конкретну историјску грађу. Циљ истраживања јесте да се утврде одређене заједничке карактеристике облика понашања који су специфични и за микро и макродруштвене групе. Након појмовне анализе и компарације појма *мобинг* у микро и макродруштвеном окружењу, утврђује се да ли постоје заједничка обележја између упоређиваних облика понашања. Уколико таква сличност постоји, могуће је размотрити основаност и оправданост да појам *мобинг* у међународним

³ Konrad Lorenz, *Takozvano zlo – prirodoslovni korijeni agresivnosti*, Algoritam, Zagreb, 2004, str. 30; Шлупе о мобингу као обрасцу понашања неких животиња у: Thomas R. Zentall, Bennett G. Galef Jr., (eds), *Social Learning: Psychological and Biological Perspectives*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 1988.

⁴ Nataša Jokić-Begić, Andreja Kostelić-Martić, Iva Nemčić-Moro, „Mobbing-moralna zlostavljanja na radnom mjestu“, *Socijalna psihijatrija*, vol. 31, br.1, str. 25–26.

⁵ Konrad Lorenz, op. cit., str. 208.

⁶ Dragan Koković, *Socijalna antropologija sa antropologijom obrazovanja*, Nezavisni univerzitet, Banja Luka, 2008, str. 32.

односима нађе своје место у стручној литератури. Тезу да је могуће прихватити наведени појам потребно је поткрепити емпиријским истраживањима, а овај рад може да послужи као хипотетички оквир за таква истраживања.

Дефинисање појмова мобинг и међународни односи

Да би испитали могућу сличност између мобинг понашања у микродруштвеним групама са сличним понашањима на макронивоу, тј. у међународним односима, потребно је прво дефинисати појмове мобинг и међународни односи. Након тога је тек могуће приступити компаративној анализи и упоређивању могућих заједничких обележја. Реч *mobbing* потиче од енглеског термина *tob* (*простачки напад, насртај*), и укључује пакосне, окупне и болне поступке као што су уцењивање, ометање у напредовању, шпијунирање, клеветање, понижавања, претње, мучење, узнемиравање у циљу угрожавања интегритета личности, њеног професионалног, социјалног, понекад и приватног функционисања, угледа и достојанства. У општем смислу мобинг се може одредити као деструктивно и ретроградно понашање према појединцу, односно понашање које се коначно може одредити као узурпирање људских, грађанских и других права појединаца. У литератури се појам мобинг најчешће користи да би се описала и анализирала одређена понашања на радном месту, где једна особа или група систематски психички злоставља и понижава другу особу, како би угрозила њено људско достојанство, част и углед и са намером да је омаловажи, дискредитује и уништи, у целини или делимично, при чему жртва није у позицији да се брани. Поред појма мобинг у иностраној литератури су у употреби и термини *bullying*, *work abuse*, *emotional abuse*, *victimization*, *mistreatment*, *harassment/harcèlement*.⁷ У нашем језику реч мобинг значи малтретирање и психичко злостављање. Хајнц Лајман дефинише психички терор или мобинг као „непријатељски или неетички вид комуникације који потиче од једне или више особа, систематски је усмерен против појединца који се због тога налази у беспомоћној и незаштићеној позицији, које се не може ослободити због поступака мобинга који се не престано понављају. Ови поступци се врше често (најмање једном недељно) и током дужег временског периода (најмање шест месеци). Услед честог понављања и дугог трајања непријатељског понашања долази до последица менталне, психосоматске и друштвене природе“.⁸ Према Лајману, активности којима се радник злоставља могу се поделити на нападе на могућност комуницирања, нападе на личност и друштвене контакте, нападе на личну репутацију и нападе на психичко здравље. Надаље, Лајман наводи да је могућ тзв. вертикални и хоризонтални мобинг.⁹ Мобинг се од-

⁷ Ståle Einarsen, Helge Hoel, Dieter Zapf, Cary L. Cooper (eds), *op. cit.*, pp. 3; EMERGENCE CHRONOLOGIQUE DE LA NOTION DE HARCELEMENT, Internet 29/09/2008, www.sante.gouv.fr/html/dossiers/harcelement/definitions.pdf; Упореди: Kate Hartig, Jeannene Frosch, *Workplace Mobbing Syndrome: The 'Silent and Unseen' Occupational Hazard*, Brisbane, Queensland Working Women's Service and Griffith Business School, Griffith University, 12–14 July 2006, Internet 28/09/2008, www.qwwws.org.au/filestore/OWOL%20Papers/PDF/Hartig%20and%20Frosch%20paper%20FINAL.pdf.

⁸ Heinz Leymann, *The Mobbing Encyclopedia*, <http://www.leymann.se/english/12100E.HTM>; О појму *bullying* детаљније види у: Peter Randall, *Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims*, London: Brunner-Routledge, 2001, pp. 8–15.

⁹ Andreja Kostelić-Martić, *Mobing: psihičko maltretiranje na radnom mjestu*, Školska knjiga, Zagreb, 2005, str. 17.

вија у неколико фаза: 1. фаза нерешеног сукоба, поремећених међуљудских односа; 2. фаза потиснуте агресије која прераста (ескалира) у психотерор, 3. фаза у којој се жртва обележава и постаје *дежурни кривац и врећа за ударање*, 4. фаза у којој се жртва очајнички бори за опстанак, при чему се код ње појављују психосоматски поремећаји, 5. фаза која настаје након дугог терора, у којој жртве оболевају од хроничних поремећаја и болести, напуштају посао или врше самоубиство.¹⁰ Истраживања су показала да су најчешће жртве мобинга ревносне и поштене особе, које уочавају и пријављују неправилности, инвалиди, младе, тек запослени и пред пензијом, они који траже признање свог дугогодишњег рада и веће плате, особе које су у вишку, особе мањинске религијске и националне припадности или сексуалне оријентације, ексцентричне и креативне особе.¹¹ Злостављачи су најчешће личности са нарцисоидним поремећајем без способности за емпатију. Последице мобинга могу бити социјално-економске, тј. жртва остаје без запослења, губи економску сигурност, друштвени углед и у неким случајевима жртва чини суицид. Законодавства многих европских земља кажњавају мобинг.¹² Жртве мобинга могу тражити и одштету за нанесену *биолошку штету*. Једно од значајних питања истраживања и анализе феномена мобинга јесте и како препознати ситуације мобинга. Ради тога, Шалкрос (Shallcross) у садржајној анализи литературе наводи критеријуме на основу којих се може препознати мобинг. То су следећи критеријуми: систематско домунђавање и завера; малициозне намере да се проузрокује штета; учесталост и дуготрајност понашања; неједнаке позиције моћи; пасивно агресивно понашање против било којег радника; жене у ризичним позицијама од стране друге жене, посебно у радним срединама где су доминантно запослене жене; жртве мобинга обично су биле особе од поверења, кооперативне, савесне и добри радници, лојални организацији; ескалација мањих конфликта; пропусти менаџмента да уочи шта се догађа, а када проблем и уоче настоје да стану у страну злостављача; жртве мобинга због лоших искустава напуштају радно место; последице мобинга трауматичне су за жртву, узрокују здравствене проблеме, поремећаје изазване посттрауматским стресом, и понекад жртве изврше самоубиство.¹³

Међународни односи су академска дисциплина и подручје практичног деловања. У савременој теорији међународни односи обухватају проучавање елемената и моћи држава и других актера у међународним односима, равнотежу снага, колективну безбедност, систем одлучивања у спољној политици, чиниоце који делују на основна кретања међународним односима.¹⁴ Једна од водећих теорија међународних односа јесте реалистичка теорија која полази од схватања да су сила и моћ основни постулати на којима почивају међународни односи. Реалистичка теорија сматра да су међународни односи политички односи и да је сваки такав однос у су-

¹⁰ Упореди: Heinz Leymann, *op. cit.*

¹¹ Nataša Jokić-Begić et al., *op. cit.*, str 27.

¹² У Шведској је мобинг као кривично дело први пут уведено у кривично законодавство.

¹³ Упореди: Shallcross, L. Z., *The Pecking Order: Workplace Mobbing in the Public Sector*, Unpublished Master of Public Sector Management thesis, Brisbane: Griffith University, 2003. – In: Michael Sheehan, *Workplace Mobbing: a proactive response*, Australia, Department of Management, Griffith University, Internet 29/09/2008, www.lindas.internetbasedfamily.com/f/MobMS.pdf.

¹⁴ Димитријевић, В., Стојановић, Р., *Теорија међународних односа*, Службени лист СРЈ, Београд 1996, стр. 12–13.

штине однос моћи. Једно од најстаријих дела којим су инспирисане присталице реалистичких теорија у међународним односима је Тукидидова *Историја Пелопонеског рата*.¹⁵ Ту је свакако и Хобсов *Левујатан*¹⁶ и Макијавелијев *Владацац*.¹⁷ Филозофија Фридриха Ничеа вољу за моћ ставља као врховни принцип и универзално начело које се не може оспорити етичким принципима грађанског морала и религије. Смрћу бога сва моћ се преноси на човека.¹⁸ Савремене теорије реализма у међународним односима настале су као критика утопистичких, пацифистичких и легалистичких схватања и разочарења легалистичког идеализма у периоду између два светска рата. Ове теорије отишле су у другу крајност пренаглашавајући улогу силе у међународним односима. Поред наведених филозофских корена савремених реалистичких теорија у теорији међународних односа присутне су психолошке и биолошке теорије о коренима људске агресивности. Овде ће бити наведени само ставови неких аутора. Један од њих је Сигмунд Фројд који објашњава да поред ероса – нагона живота постоји и *танатос* или нагон деструкције и смрти. Фројд говори о нелагодности човека у култури која ограничава нагонску структуру човека и тиме ствара агресију.¹⁹ Танатос је, по Фројду, иманентан људској природи као и ерос. Човек по природи није добар, већ агресиван и деструктиван. Људска историја мржње, свирепости и непријатељства најбољи су докази за то.²⁰ Ерих Фром, објашњавајући природу људске деструктивности, прави разлику између две врсте агресивног понашања. По Фрому бенигна агресија има за циљ очување живота и настаје као одговор на осећај угрожености. Малигна агресија не тежи очувању живота већ његовом уништењу. Она нема за циљ одбрану и опстанак јединке, већ уништење друге.²¹ За разлику од Фројда који основни узрок људске агресивности види у нагонској структури човека, Фромова социјално-антрополошка теорија полази од схватања да друштвена организација и култура онемогућавају развој човека и задовољење његових људских потреба, што води агресивности и деструкцији.²² Једно од утицајних биолошких теорија о пореклу људске агресивности долази од Конрада Лоренца који сматра да је агресивност урођена, еволуцијски условљена. Зло у човеку и агресија последице су унутар врсне селекције која је десетинама хиљада година деловала на наше претке.²³ Она је присутна и у животињском и људском свету. Лоренц каже да је човек истребио медведа и вука те је човек постао човеку вук (*homo homini lupus*). За разлику од животиње човек има свест и агресивност може контролисати и усмеравати. Абрахам Маслоу, за разлику од Фројдове психоаналитичке теорије и Лоренцове биолошке теорије, сматра да је човек по природи добар. Агресија није урођена већ стечена због изопаченог развоја, штетног утицаја

¹⁵ Тукидид, *Повијест Пелопонеског рата*, Дерета, Београд, 1991.

¹⁶ Хобс, Т., *Левујатан*, Градина, Београд, 1991.

¹⁷ Макијавели, Н., *Владацац*, Енигма, Панчево, 1998.

¹⁸ Ниче, Ф., *Воља за моћ*, Дерета, Београд, 2003.

¹⁹ Фројд, С., *Из културе и умјетност*, Матица српска, Нови Сад, 1979.

²⁰ Фројд, С., *Увод у психоанализу*, Матица српска, Нови Сад, 1979; Фројд, С., *Нова предавања*, Матица српска, Нови Сад, 1979.

²¹ From, E., *Anatomija ljudske destruktivnosti I-II*, Naprijed, Zagreb, 1986.

²² From, E., *Bekstvo od slobode*, Naprijed, Zagreb, 1984, Fromm, E., *Zdravo društvo*, Naprijed, Zagreb, 1984.

²³ Лоренц, К., оп. цит., стр. 44.

друштва и културе.²⁴ Насупрот овим схватањима у теорији међународних односа присутне су и институционалистичке теорије, које непосредну инспирацију налазе у међународном праву. Присталице ове теорије сматрају да је могуће обезбедити међународни мир путем организације наддржавне власти која би регулисала односе међу државама, слично као што то чини држава у односу на појединца. Филозофски корени ових теорија налазе се у схватањима Жан Жак Русоа који је сматрао да је човек по природи добар и да га друштвени услови чине злим. Међу апологетама ових пацифистичких схватања посебно се истичу *федералисти* који сматрају да се проблем сталних међународних сукоба може решити стварањем светске владе која би регулисала односе између држава. Таква схватања заступали су Сен Симон, затим Огист Конт и Прудон, а у немачкој класичној филозофији Лајбниц, Кант и Фихте. Такође, овде је неизбежно поменути холандског правника Хуга Гроцијуса који се сматра оснивачем међународног права – школе природног права, који је имао снажан утицај на развој институционалистичких теорија међународних односа.²⁵ Субјекти међународних односа²⁶ су државе и националне организације, као национални субјекти међународних односа и међународне (међудржавне) организације, као међународни субјекти међународних односа. Ту су и транснационални субјекти у које спадају међународне (приватне) невладине организације, транснационални политички покрети, транснационалне верске организације и транснационалне привредне организације. Субјекти међународних односа морају имати одређене особине, а то је организованост, независност, међународни карактер и политички значај.²⁷ У међународним односима присутни су бројни спољнополитички поступци помоћу којих се остварују спољнополитички циљеви. Овде се наводе само најзначајнији спољнополитички поступци који се могу окарактерисати као малигни, односно непријатељски, неетички, чији је искључиви циљ да се нанесе штета неком субјекту међународних односа. Поступци који су везани за комуницирање јесу међународна пропаганда, психолошки рат и субверзија²⁸ и економска блокада. Поступци првенствено везани за принуду су застрашивање и појединачни акти насилја као што су тероризам, саботажа, диверзија, ратови, окупације и анексије.

Да ли је могућа компарација појмова?

Кључно питање у анализи односа појмова мобинга и међународних односа јесте да ли постоји могућност упоређивања појединих елемената садржаних у дефиницији мобинга – психолошког злостављања са одређеним моделима понашања у међународним односима, односно праксом међународних односа. На трагу већ наведене Лајма-

²⁴ Маслов, А., *Мотивација и личност*, Нолит, Београд, 1982.

²⁵ Димитријевић, В., Стојановић, Р., оп. цит., стр. 24.

²⁶ Потребно је имати на уму разлику да субјекти међународних односа нису исто што и субјекти међународног права. Субјекти међународног права су носиоци међународних права и обавеза, док је за субјекте међународних односа карактеристична стварна и изворна способност деловања у светским размерама. Димитријевић, В., Стојановић, Р., оп. цит., стр. 84.

²⁷ Опширније види: Димитријевић, В., Стојановић, Р., оп. цит., стр. 83–141.

²⁸ Димитријевић, В., Стојановић, Р., оп. цит., стр. 309.

нове дефиниције мобинга може се поставити радна дефиниција мобинга у међународним односима која би садржавала сличне битне елементе дефиниције, само методолошки прилагођене проблематици у макродруштвеним групама. Према радној дефиницији, мобинг у међународним односима могли би одредити као *политичку, војну, економску, културну и еколошку, неетичку и непријатељску комуникацију која је систематски усмерена на поједину државу или на неког другог субјекта међународних односа, који није у могућности да се брани и држан је у том стању помоћу сталних понижавајућих (humiliation), односно малтретирајућих активности. Те активности су учестале и дешавају се дужи период, што доводи у питање политички, економски, културни, правни и физички интегритет појединог субјекта међународних односа.*²⁹

Да би се објасниле сличности и разлике потребно је детаљније анализирати и упоредити мобинг обрасце понашања на микро и макронивоу. Активности којима се радник злоставља могу се поделити на нападе на могућност адекватног комуницирања и одржавања друштвених односа где надређени или сарадници ограничавају могућност изражавања жртве на начин да се жртва прекида у разговору или чак комуникације уопште и нема. У међународним односима наведена ситуација могла би се упоредити са случајевима када се одређеном субјекту онемогућава комуникација са другим субјектима коришћењем монопола над средствима информисања, дипломатским притисцима, прекидом дипломатских односа или другим видовима политичке, економске и културне изолације. У овој ситуацији може се радити о манипулативној комуникацији где субјект – жртва није у могућности да се супротстави, што је доводи у крајње неповољан положај.

Када је реч о злостављању на радном месту, наредна активност су напади на личну репутацију радника на начин да се измишљају приче о жртви и њеном приватном животу. У мобингу у међународним односима овакав образац понашања могуће је уочити као напад на међународни углед земље или углед другог субјекта међународних односа где се настоји довести у питање кредибилитет и легитимитет тог субјекта. Пропагандом и разним другим облицима манипулације настоји се убедити и наметнути одређено мишљење на начин да се манипулативним методама битно утиче на уверења, ставове и понашање великог броја људи и да се утиче на ставове носиоца политичке и економске моћи о појединим питањима о којима не постоји општа сагласност, а која су битна за међународни углед земље или углед неког другог субјекта међународних односа.³⁰ Садржај поруке која се одашиље није истинит, а ефекат поруке требало би да буде наношење одређене штете субјекту – жртви. Крајњи циљ је стигматизација субјекта – жртве, кроз стварање предрасуда и стереотипа. Монопол над медијима круцијалан је извор моћи у савременом информатичком друштву.

Следећи сегмент за упоређивање јесу напади на квалитет вршења послова на радном месту које се састоји у сталним критикама и приговорима, вређању, претераној контроли, давању задатака који су или преједноставни или претешки са циљем да се жртва

²⁹ Да би се избегле евентуалне нејасноће аутори сматрају да жртве мобинга у међународним односима не могу бити субјекти међународних односа који представљају озбиљну претњу за колективну безбедност или уколико се ради о државама које користе насиље унутар својих граница противно међународном праву. Такви субјекти *per se* су насилни и не могу имати статус жртве. Уколико други субјекти међународних односа, у складу са међународним правом, користе одређена средства притисака на такве субјекте, те мере су легалне и легитимне, и не могу се подвести под концепт мобинга у међународним односима.

³⁰ Опширније о теорији манипулације види: Шушњић, Ђ., Рибари *Људских душа*, Чигоја штампа, Београд, 2004.

натера да погрешни. Ова активност састоји се у сталном кажњавању и ниским и нереалним оценама рада. Аналогно овом обрасцу понашања у међународним односима могло би се говорити о етикетирању поједине државе као некооперативне, неспособне да прихвати водеће идеологије које се намећу као нужност и есенција духа одређеног времена. По таквом, идеолошком схватању, таква држава је узрок застоја друштвеног развоја и добрих међународних односа. Њена мисија је супротна историјским нужностима, а њен политички дискурс је испод духа времена епохе. Проблем се перципира на начин да ситуација није таква каква јесте, да би све било другачије и боље!? Над таквим субјектом врше се притисци, намећу се предлози за решење битних друштвених питања за која се унапред зна да нису реално остварива, имајући у виду постојеће друштвене прилике. Предлажу се решења проблема којима заправо и није циљ да се проблем реши, већ да се субјект стигматизује као некомпетентан и некооперативан у намери да се изнова окриви и да се на тај начин још једном да потврда стереотипним ставовима злостављача. Могуће је да се намећу решења једном субјекту који није у позицији да се брани, која у себи носе нови и још већи конфликтни потенцијал. Таква решења идеолошки се правдају као једино исправна и нужна, иако елементарна теоријска знања из конфликтологије објашњавају да то није модел решавања већ стварања (или замрзавања) конфликта. Други модел понашања укључује изолацију, избегавање било каквог вида сарадње са том државом или другим субјектом међународних односа. У оценама и извештајима о квалитету рада субјект – жртва увек се негативно вреднује.

Напади на здравље саставни су део злостављања жртве на радном месту. Жртва се присиљава на извршавање задатака који нарушавају њено здравље, не допушта јој се да користи годишњи одмор и слободне дане, прети јој се физичким нападима или се сексуално злоставља. У међународним односима субјект се може присилити да усвоји или да извршава одлуке субјекта злостављача које имају штетне последице по виталне правне, политичке, економске или културне интересе одређеног субјекта међународних односа. Овде се ради о структуралном насиљу, било политичком које се састоји у репресији коришћењем политичке моћи једне стране да намеће вољу другој страни, а да при том крши норме међународног јавног права, или војном, директном насиљу – коришћењем војне силе на начин који није предвиђен нормама међународног јавног права. Могуће је и економско насиље, где се слаби или уништава економски потенцијал земље, што доводи до сиромаштва, глади и болести становништва. Културно насиље састоји се у непоштовању, негирању, уништавању културног наслеђа, традиције, језика и симбола одређене друштвене групе, негирања њене историје, религије и значења које произлазе из културног наслеђа, друштвених вредности и симбола који су дубоко урезани у колективну свест припадника те друштвене групе.

Врсте и фазе мобинга

У постојећој литератури о мобингу, полазећи од смера мобилизирајућих поступака и чињенице ко је жртва, а ко злостављач, мобинг може бити водораван и хоризонталан.³¹ Вертикални мобинг односи се на ситуације у којима претпостављени

³¹ Вуковић, Д., „Мобинг на радном месту”, *Темид*, вол. 9. бр. 4, децембар 2006, стр. 5.

злоставља једног подређеног радника, а затим једног по једног док не уништи читаву групу (стратешки мобинг или *bossing*). Поред тога, могуће су и ситуације када једна група подређених радника злоставља једног претпостављеног.

Хоризонтални мобинг јавља се између радника који су у једнаком положају у хијерархијској организацији. Мотиви за такво понашање могу бити личне природе, као што је осећај угрожености, љубомора и завист. Такође, може бити и жеља да се колега елиминише како би се сачувало радно место или створили услови за напредовање, нарочито уколико постоји уверење да елиминација колеге води напретку у каријери. Наредна ситуација дешава се када читава група радника, због унутрашњих проблема, напетости и љубоморе изабере једног радника *жртвеног јарца* на којем доказује да је снажна и способна.

Може се поставити питање на који начин извршити аналогију између претходно наведених образаца понашања са праксом у међународним односима? Пре почетка било какве компарације неопходно је навести чињеницу да, уколико посматрамо међународне односе са становишта међународног јавног прва, тј. са легалистичке позиције, не можемо их третирати као хијерархијски систем. Наиме, уколико би тај систем био хијерархијски, то би подразумевало да поједини субјекти имају различита права и обавезе, што би одређивало њихову улогу и позицију моћи у међународним односима. Међутим, то није случај, јер сваки субјект међународног јавног права располаже истим правима и обавезама. Уколико међународне односе посматрамо са реалистичког становишта које полази од политичке, економске и војне моћи, реалност је да се ради о систему у којем различити субјекти располажу различитом количином моћи. Количина моћи којом одређени субјект располаже основна је детерминанта којом се одређује његова позиција и улога у међународним односима. Дакле, систем међународних односа у реалности је хијерархијски. Тако је било некад, а и сада је. То се, уосталом, види и по положају сталних чланица Савета безбедности УН које располажу правом вета. Таква чињеница није страна ни у животињском свету, јер је и код врста које живе у заједницама присутан систем лидерства, доминације и потчињавања који међусобне односе припадника групе доводе у склад.³² У међународним односима неки субјекти располажу већом количином моћи, неки мањом, а неки субјекти могу да имају исту или боље речено сличну позицију с обзиром на количину моћи којом располажу. Полазећи од наведених чињеница можемо претпоставити да је и у међународним односима могућ и вертикални и хоризонтални мобинг. Вертикални мобинг постојао би у ситуацији када један значајан субјект у међународним односима, имајући у виду друштвену моћ којом располаже, злоставља одређеног субјекта који није моћан и није у позицији да се супротстави супарничкој страни. Такође, хипотетички је могуће да један моћни субјект злоставља групу држава или друге субјекте међународних односа, једног по једног, или све заједно (еквивалент је стратешки *mobbing* или *bossing*). Могућа је и ситуација где се удружују одређене државе или други субјекти које не заузимају битну позицију у међународним односима против стране која је моћна и битна. Хоризонтални мобинг у међународним односима постојао би у ситуацији када један субјект злоставља другог субјекта који има једнак или сличан утицај у међународним односима. Разлог за то може бити стварање

³² Штајнбергер, И., Чолак, Б., Милојковић, Н., *Како открити зло у себи и другима*, Плато, Београд, 2006, стр. 108.

услова за остваривање повољније позиције у међународним односима уколико се нанесе нека штета тој другој страни. Наредна ситуација односи се на случајеве када читава група држава или других субјекта у временима друштвених криза и бројних унутрашњих и спољних нерешених питања изабере једног *жртвеног јарца* на којем доказују да су *снажни, способни, стабилни и сложни*. Субјект који има улогу *жртвеног јарца* манифестни је кривац за бројне латентне проблеме који оптерећују субјекте злостављаче како на унутрашњем, тако и на међународном плану.³³ Дакле, могући су различити обрасци понашања у међународним односима који упућују на генеричку сличност са класичним схватањем мобинга. Може се говорити и о мобингу међународних организација према државама као субјектима међународног права; мобингу појединих држава у међународним економским односима и мобингу међународних организација у међународним економским односима. Затим, може се говорити о мобингу према становништву у регионима који су захваћени локалним, унутардржавним, унутрашњим, етничким и верским сукобима, како од стране противника, тако и од међународних фактора који су задужени за успостављање и одржавање мира. Даље, могуће је говорити и о мобингу локалног становништва – психолошком насиљу према мировним снагама од стране зараћених страна или цивилног становништва. Могућ је мобинг у општењу држава у међународним организацијама – јаки против слабих и слично.

Фазе мобинга³⁴

У првој фазни мобинга појављује се нерешен сукоб међу радницима, изворни сукоб убрзо се заборавља, а агресија се усмерава према одабраној особи. У другој фази потиснута агресија прераста у психолошки терор. Жртва се понижава, прети јој се, губи углед и подршку радне средине. У трећој фази жртва је већ обележена и постаје дежурни кривац за све неуспехе колектива. Четврту фазу карактерише очајничка *борба за опстанак* када се појављује синдром изгарања на послу, односно хронични синдром умора, психосоматски или депресивни поремећаји. Пета фаза наступа након дугогодишњег терорисања, жртве оболевају од хроничних болести и поремећаја, напуштају посао или се одлучују за суицид.

У међународним односима у првој фази постоји конфликт, односно различити ставови страна у конфликту око неког важног питања, око којег стране у конфликту имају неусклађене циљеве и виде решење ситуације на различит начин. Изворни конфликт убрзо се заборавља или се његов значај маргинализује. У овој фази његова сврха је манипулативне природе ради скретања пажње са суштинског конфликта, чија права природа се не открива јавно.

У другој фази страна која је у позицији да се агресивно понаша то и чини кроз политичке и економске притиске, војне претње и медијску пропаганду која има за циљ да се нару-

³³ Спољашњи сукоб повећава унутрашњу кохезију и „борбене групе“ једноставно призивају непријатеље како би могли да се одрже и повећају кохезију. Опширније о томе види: Luis Kozler, *Funkcije društvenog sukoba – ispitivanje koncepta društvenog sukoba i njegove upotrebe u empirijskim sociološkim istraživanjima*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2007, str. 134.

³⁴ Koić, E., et al, *Mobbing*, str. 3–4. Heinz Leymann, *The Mobbing Encyclopaedia, Bullying: Whistleblowing. Information about Psycho Terror in the Workplace*. 1992, Internet: <http://www.leymann.se/>.

ши међународни углед земље или углед другог субјекта међународних односа, што је релативно лако ако се ради о моћној земљи у којој се налазе глобално доминантни медији.

У трећој фази субјект жртва се етикетира као некооперативна страна, неспособна и да представља претњу миру и стабилности. У четвртој фази субјект жртва се бори за опстанак, систем је у стању дезорганизације. У петој фази субјект је присиљен да усвоји или да изврши одлуке субјекта злостављача које имају штетне последице по виталне правне, политичке, економске или културне интересе.

Иако се у литератури о мобингу говори о наведених пет фаза могућа је и шеста фаза која би се могла назвати *орвеловском*. Њу је могуће применити у обе парадигме о којима се говори. У чувеном Орвеловом роману 1984. оваква ситуација сликовито је описана кроз обраћање мучитеља О`Брајена пораженом Винстону речима: „*Ми не уништавамо јеретика зато што нам се супротставља; док нам се супротставља, ми га не уништавамо. Ми га преобраћамо, заробљавамо срж његове свести, ми га преобличавамо. Ми сажимамо зло и илузије у њему, придобијамо га на своју страну, и то не наизглед, него суштински – он срцем и душом постаје наш. Ми најпре створимо нашег човека од њега, па га тек онда убијемо*“.³⁵ Орвеловска је последња фаза, најдаљи и најдубљи вид дехуманизације и деконструкције личности пораженог. У међународним односима то би било нуђење пријатељства пораженој и пониженој страни, која има за циљ суштинску деконструкцију идентитета и признање негирања самог себе и уништење последњег трага воље за супротстављањем наметнутој вољи.

Злостављачи и жртве

Злостављач се обично дефинише као нарцисоидна личност која нема разумевања за проблеме других, особа неспособна за емпатију, која доживљава задовољство када повређује друге.³⁶ Истраживања су показала да су жртве мобинга најчешће поштењаци – особе које су уочиле и пријавиле неправилности у раду, инвалиди, младе особе тек запослене и старије особе пред пензијом, особе које траже више самосталности у раду или боље услове рада, особе које након година беспрекорног рада траже признавање радног положаја и повећање плате. Жртве мобинга често су и особе које су вишак радне снаге, припадници мањинских група и врло креативне или ексцентричне особе.³⁷ Ко све може бити злостављач у међународним односима? Како је већ раније речено, и овде је аналогија упитна, јер субјекте међународних односа не можемо посматрати као личности. Међутим, могуће је уочити извесне сличности у профилима како злостављача тако и жртви у микро и макродруштвеним групама. Чињеница јесте да субјект злостављач у међународним односима нема разумевања за потребе других. Он своје геополитичке интересе ставља испред интереса других, често и изнад важећих правних и обичајних норми у међународним односима. Незахвално и методолошки је упитно користити речник психоанализе у тако комплексној области као што су међународни односи, али теоријски је могуће претпоставити да се субјект злостављач понаша на начин како то

³⁵ Orvel, Dž., 1984. Libretto, Beograd, 2004, str. 257.

³⁶ Вуковић, Д. оп. цит., стр. 6.

³⁷ Jokić-Begić, N., et al. op. cit., str. 29.

чини и нарцисоидна личност, тј. прецењује себе, а потцењује друге. Мобери у међународним односима могу бити државе које сматрају да имају неку посебну, мисионарску улогу у светској историји и које желе да властиту идеолошку визију света пројектују ван границе своје државе. То могу бити тоталитарна друштва или организације које располажу снажним војним, политичким и економским потенцијалом, која настоје да помере границе своје моћи, углавном методама физичког насиља, стварањем ирационалног страха или суптилним методама манипулације и убеђивања становништва без примене физичке силе. Мобери могу бити и субјекти чија је стварна моћ у декаденцији, а њихова воља за моћи и стилови понашања у међународним односима остали су исти као и када су били моћни. Несклад између реалног и стварног може водити тражењу *жртвеног јарца* ради потврђивања властитог осећања моћи и пројекције старе слике о себи. Жртве мобинга могу бити субјекти који губе своју моћ, док у исто време долази до експанзије инфериорних субјеката међународних односа. Такође, жртве мобинга могу бити и субјекти чија моћ је у експанзији и који тиме нарушавају раније успостављену равнотежу моћи.³⁸

Последице мобинга

У радној средини последице мобинга могу бити здравствене, економске и социјалне. Здравствене последице могу се манифестовати као поремећаји расположења, депресије, осећај деперсонализације и поремећаји функционисања организма. Затим, могуће су

³⁸ Једно од важних теоријских схватања за тумачење друштвених сукоба, а тиме и мобинга у међународним односима долази од америчког социолога Луиса Козера. Он прави разлику између реалистичких и нереалистичких сукоба. Реалистички сукоб има сврху да се оствари одређени циљ, док сврха нереалистичког јесте отпуштање тензије (Luis Kozar, *Funkcije društvenog sukoba – ispitivanje koncepta društvenog sukoba i njegove upotrebe u empirijskim sociološkim istraživanjima*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2007, str. 67). Козер говори о институцијама „сигурносних вентила“ који имају за циљ отпуштање тензија када се друштвени систем нађе у кризи. Они служе да би преусмерили непријатељства на друге објекте и функционишу као канали за катарзично ослобађање (ибид., стр. 58). Потреба за институцијама сигурносних вентила расте са ригидношћу друштвене структуре, тако да се у тим ситуацијама може очекивати појава нереалистичних сукоба (ибид., стр. 103). У временима великих друштвених преокрета, старе ригидне структуре замењују се новим структурама које настају без опште сагласности или у незрелим политичким, културним и економским окружењима, што су неопходни услови да би новостворене структуре биле флексибилне. Велика концентрација политичке, економске и војне моћи нужно води стварању ригидне друштвене структуре, чак и ако се оне формално легитимирају као отворене и флексибилне.

Луис Козер сматра да су сукоби у међународним односима првенствено сукоби моћи, интереса и вредности, те да су нереалистични елементи, садржани у борби, условни и да у најбољем случају имају појачавајућу улогу (ибид., стр. 70). Ова констатација може се сматрати као условно тачна. Манифестна или латентна агресија ствара се у друштвеним структурама које нису способне да апсорбују унутрашње противречности и тензије. Одређени међународни сукоб може да има за разлог борбу за моћ, мада моћ по себи не садржи само рационалну компоненту већ нужно и ирационалну. Нереалистични сукоб почива на ирационалном, а његов резултат јесте ирационално насиље, које добија легитимацију кроз идеологију моћи и тиме се представља као реалистичан и рационалан. Имајући то виду сваки сукоб моћи почива на синергији рационалног и ирационалног; ти сукоби уједно могу бити и реалистички и нереалистички. Ако су сви сукоби искључиво реалистички, како онда објаснити чињеницу да једна страна у сукобу оствари своје циљеве моћи, интереса или вриједности, а да тензије не попуштају? Како објаснити чињеницу да је, и поред остварених циљева, присутан континуитет ирационалне агресије која је учестала и дуготрајна? Козер то није имао виду. У овом смислу мобинг у међународним односима може да има форму и реалистичког и нереалистичког сукоба. Обично се ради о комбинацији оба.

промене у понашању, попут агресивности, склоности самоубиству и слично.³⁹ Економске последице састоје се у губитку економске сигурности уколико особа напусти радно место због злостављања. Социјалне последице састоје су у губитку друштвеног угледа, утицаја због константних напада и друштвене изолације. Последице мобинга у међународним односима могу бити политичке, економске, социјалне, културне и еколошке. Политичке последице могу наступити како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану. На унутрашњем плану мобинг може довести до унутрашњих политичких криза и нестабилности у држави, губитка суверенитета на читавом или делу територије уколико се ради о држави као субјекту међународних односа. На спољнополитичком плану субјекат међународних односа губи политички значај и углед, кредибилитет и утицај, а губитак међународног субјективитета је крајња последица. Мобинг може узроковати бенигну агресију жртве као реакцију на малтретирање које има за циљ да се заштити нападнуто добро. Мобинг је фрустрирајући за жртву и бенигна агресија може прећи у малигну или поједностављено – у освету која може имати несагледиве последице. Економске последице могу бити економске кризе које слабе економску моћ субјекта међународних односа, а могућ је и губитак економског суверенитета. Социјалне последице су сиромаштво становништва ако је реч о држави, лош квалитет живота становништва, демографске промене, пад natalитета и миграције. Културне последице огледају се у дезинтеграцији мапе културе, тј. вредности, потреба, језика, симбола одређеног субјекта међународних односа. Еколошке последице су могуће уколико су се мобинг активности састојале од мера којима се нарушава еколошка равнотежа и уништава животна средина човека.

Питање правне заштите мобинг понашања

Многе земље унеле су у своја законодавства одредбе о спречавању и кажњавању мобинга. Не постоји генерално прихваћена правна дефиниција мобинга. Правно регулисање психолошког насиља на радном месту различито је у националним законодавствима. Међународна организација рада (ИЛО) дефинише мобинг као „увредљиво понашање у виду кажњавања, окрутних, малициозних или понижавајућих поступака у намери да се потцени појединац или група радника. То укључује удруживање или мобинг против одређеног радника и подвргавање те особе психолошком насиљу. Мобинг подразумева константне негативне примедбе и критицизам, изолацију особе, оговарање и ширење лажних информација. Европски парламент усвојио је Резолуцију о злостављању на радном месту 2001/2339 (ИНИ), која се посебно фокусира на психолошко насиље на радном мјесту. Резолуција наглашава чињеницу да нема међународно прихваћене дефиниције мобинга већ да постоји мноштво дефиниција од којих свака на свој начин наглашава различиту страну проблема.⁴⁰

Злостављање на радном месту није ништа ново. Формално-правно и пре инкриминисања мобинга у националним законодавствима постојале су правне норме којима се штите лична, економска и социјална права радника, али механизми заштите тих права нису били ефикасни, бар када је у питању непријатељска и неетична

³⁹ Jokić-Begić, N., et al. op. cit., str. 29.

⁴⁰ Упореди: Elif E. Yücetürk and Kemal M. Öke, *Mobbing and bullying: legal aspects related to workplace bullying in Turkey*, Internet 29/09/2008, www.boeckler.de/pdf/seer_2005_02_yueceturk.pdf.

комуникација која је усмерена против одређеног појединца у радној средини која има за последицу кршење тих права. Појам постоји у друштвеној стварности тек када добије свој спољни облик. Тако је и са мобингом на радном месту. Исто питање може се поставити и на макронивоу када су у питању међународни односи. Систем савремених међународних односа регулисан је нормама међународног јавног права, али је упитно да ли постојећи међународни механизми омогућују адекватну правну заштиту жртвама мобинга у међународним односима, наравно ако прихватимо претпоставку да је тај појам могуће прихватити у теорији и пракси. Да би то било могуће, исто као и код увођења појма мобинг у радну средину, потребно је прво проблем идентификовати и оценити да ли су постојећи међународни правни механизми адекватни да заштите права жртви мобинга у међународним односима. У међународном јавном праву, када је реч о државама као субјектима међународних односа, наводи се да државе имају одређена права, а тиме и обавезе. Државе имају право на сувереност, једнакост, самоодржање, саобраћај.⁴¹ У пракси је присутан велики раскрак између тих формалних права и њиховог стварног поштовања. У складу са тачком 2. Декларације Генералне скупштине УН о недопустивости мешања у домаће послове држава и заштити њихове независности и суверенитета од 21. децембра 1965. године ниједна држава не може да примени нити да подржи употребу мера економске, политичке или неке друге принуде да би приморавала другу државу на потчињавање у вршењу њених суверених права.⁴² Међутим, пракса савремених међународних односа говори супротно.

Закључак

Мобинг постоји у животињском свету, али и у људском друштву на нивоу микро-друштвених група. Постојећа анализа пружа довољно аргумента о томе да је мобинг присутан и на нивоу макродруштвених група. Оно што је заједничко мобингу на свим нивоима, како у животињском свету тако и у људском, и у микро и у макро-друштвеним групама јесу последице – коначни исход који је увек елиминација или наношење озбиљне штете одређеном субјекту који се не уклапа у доминантан систем вредности. То је нешто што је људској врсти урођено, еволуцијски наслеђено из животињског света. Међутим, треба имати у виду да човек, за разлику од својих животињских предака, има свест и могућност да ствара културу, да уводи ред тамо где реда нема и од хаоса прави космос (а и од космоса хаос – као обрнута парадигма!).

Примена принуде није ништа ново у међународним односима; о томе је много писано у литератури. Оно што је ново у овом раду јесте чињеница да се свим тим средствима принуде идентификују битни заједнички елементи, а то је намера да се као крајњи резултат тих средстава друга страна понизи и повинује наметнутој моћи. Неетична компонента ових активности јесте њихово битно обележје. Ти заједнички битни елементи дају могућност за стварање новог појма који се може назвати *мобинг у међународним односима*. Мобинг у међународним односима подразумева

⁴¹ Види: Аврамов, С. и Креча, М., *Међународно јавно право*, Савремена администрација, Београд, 1999, стр. 92–100.

⁴² Димитријевић, В. и Стојановић, Р., оп. цит., стр. 344.

постојање субјекта насилника и субјекта жртве. Мере које подузима насилник су малигне, тј. имају за циљ да се субјекту жртви нанесе штета по његове виталне интересе. Мере насилника су неетичне и као такве немају упориште у међународном праву, нити у формалним, општеприхваћеним праксама у међународним односима.

Када се говори о етици и етичком приступу он је увек институционалистички, пацифистички и полази од вере у добро у људској природи. Међутим, само уколико прихватимо стајалиште да је етика нешто више од академске дисциплине и нормативне реторике можемо рећи да су такви поступци неетични. Институционализам искрено поштују само нејаки. Нажалост такав приступ само је апстрактна филантропија која нема утемељење у историји нити у пракси савремених међународних односа. Реалистичке теорије налазе своје корене у филозофији воље за моћ (Ниче), филозофији да циљ оправдава средство (Макијавели) и филозофији *homo homini lupus* (Хобс). Оне не познају и не признају етичке судове. По њима етика онтолошки није утемељена већ само друштвено конструисана, сагласно Ничеовом ставу да не постоји морални феномен већ само морална интерпретација феномена. Политика институционализма и политика реализма су опречне како на друштвеној тако и на филозофској равни. Категорички императив и воља за моћ не могу ићи заједно, јер се међусобно искључују. Међутим, политика институционализма и поштовања међународног јавног права може послужити као средство и легитимација за остваривање спољнополитичких циљева моћних тамо где се то средство учини најефикаснијим. У другим случајевима тај принцип се негира, иако са становишта права ситуација може бити слична или иста. Тада на место међународног права ступа мобинг као широки спектар малигнух мера које имају циљ да се некој страни наметне туђа воља. Увођењем термина *мобинг* у ову проблематику читавом једном скупу мера и радњи даје се заједнички називник и у одређеном конфликту се идентификује насилник и жртва. Та симплификација може бити употребљива као рано упозорење на могуће озбиљне последице које могу наступити као резултат спроведених малициозних – мобирајућих активности. Оно може бити и одговор насилнику и као средство за изналагање механизма како институционалних тако и реалистичких, како би се заштитили витални интереси одређеног субјекта међународних односа.

Литература

1. Аврамов, С., Креча, М., *Међународно јавно право*, Савремена администрација, Београд, 1999.
2. Вуковић, Д. „Мобинг на радном мјесту“, *Темуда*, вол. 9. бр. 4, децембар 2006, стр. 3–10.
3. Димитријевић, В., Стојановић, Р., *Теорија међународних односа*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996.
4. Elif E. Yüçetürk and Kemal M. Öke, *Mobbing and bullying: legal aspects related to workplace bullying in Turkey*, Internet 29/09/2008, www.boeckler.de/pdf/seer_2005_02_yuecetuerk.pdf.
5. Zentall, T., R., Galef, B., G., Jr., (eds), *Social Learning: Psychological and Biological Perspectives*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1988.
6. Jokić-Begić, N., Kostelić-Martić, A., Nemčić-Moro, I., „Mobbing-moralna zlostavljanja na radnom mjestu“, *Socijalna psihijatrija*, vol. 31, br. 1, str. 25–26.

7. Kozler, L., *Funkcije društvenog sukoba – ispitivanje koncepata društvenog sukoba i njegove upotrebe u empirijskim sociološkim istraživanjima*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2007.
8. Koić, E., Filaković, P., Mužinić, L., Matek, M., Vondraček, S., „Mobing“, *Rad i sigurnost*, vol. 7, br. 1, 2003, str. 1–20.
9. Kostelić-Martić, A., *Mobing: psihičko maltretiranje na radnom mjestu*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
10. Koković, D., *Socijalna antropologija sa antropologijom obrazovanja*, Nezavisni univerzitet, Banja Luka, 2008.
11. Leymann, H., *The Mobbing Encyclopaedia, Bullying: Whistleblowing. Information about Psycho Terror in the Workplace*. 1992, Internet: <http://www.leymann.se/>.
12. Lorenc, K., *Takozvano zlo – prirodoslovni korijeni agresivnosti*, Algoritam, Zagreb, 2004.
13. Макијавели, Н., *Владацац*, Енигма, Панчево, 1998.
14. Маслов, А., *Мотивација и личност*, Нолит, Београд, 1982.
15. Ниче, Ф., *Воља за моћ*, Дерета, Београд, 2003.
16. Orvel, Dž., 1984. *Libretto*, Beograd, 2004.
17. Randall, P., *Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims*, London: Brunner-Routledge. 2001, pp. 8–15.
18. Ståle, E., Hoel, H., Zapf, D., and Cooper, C.,L., (eds), *Bullying and Emotional Abuse in the Workplace: International Perspectives in Research and Practice*, New York Taylor & Francis, 2002, Preface, pp. xiii.
19. Shallcross, L. Z., *The Pecking Order: Workplace Mobbing in the Public Sector*, Unpublished Master of Public Sector Management thesis, Brisbane: Griffith University, 2003. – In: Michael Sheehan, *Workplace Mobbing: a proactive response*, Australia, Department of Management, Griffith University, Internet 29/09/2008, www.lindas.internetbasedfamily.com/f/MobMS.pdf.
20. Тукидид, *Повијест Пелопонеског рата*, Дерета, Београд, 1991.
21. Фројд, С., *Из културе и уметност*, Матица српска, Нови Сад, 1979.
22. Фројд, С., *Увод у психоанализу*, Матица српска, Нови Сад, 1979.
23. Фројд, С., *Нова предавања*, Матица српска, Нови Сад, 1979.
24. From, E., *Anatomija ljudske destruktivnosti I–II*, Naprijed, Zagreb, 1986.
25. From, E., *Bekstvo od slobode*, Naprijed, Zagreb, 1984,
26. Fromm, E., *Zdravo društvo*, Naprijed, Zagreb, 1984.
27. Hartig, K., Frosch, J., *Workplace Mobbing Syndrome: The 'Silent and Unseen' Occupational Hazard*, Brisbane, Queensland Working Women's Service and Griffith Business School, Griffith University, 12–14 July 2006, Internet 28/09/2008, www.qwws.org.au/filestore/OWOL%20Papers/PDF/Hartig%20and%20Frosch%20paper%20FINAL.pdf.
28. Хобс, Т., *Левиятан*, Градина, Београд, 1991.
29. Штајнбергер, И., Чолак, Б., Милојковић, Н., *Како открити зло у себи и другима*, Плато, Београд, 2006.
30. Шушњић, Ђ., *Рибари људских душа*, Чигоја штампа, Београд, 2004.